

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ ПРОБЛЕМАТИКИ МЕМУАРНО- АВТОБІОГРАФІЧНОГО ЖАНРУ

Стаття присвячена вивченню проблеми термінології мемуарно-автобіографічного жанру. Проаналізовано основні підходи сучасного літературознавства до визначення художньої автобіографії як окремого літературного жанру та її розмежування від інших жанрів мемуаристики. Визначено коло невирішених проблем у цій сфері.

Ключові слова: автобіографія, жанр, мемуари, визначення, термін.

Статья посвящена изучению проблемы терминологии мемуарно-автобиографического жанра. Проанализированы основные подходы современного литературоведения к определению художественной автобиографии как отдельного литературного жанра и ее размежывания от других жанров мемуаристики. Определен круг нерешенных проблем в этой сфере.

Ключевые слова: автобиография, жанр, мемуары, определение, термин.

The article deals with studying problem of terminology memoir-autobiographical genre. Basic methods modern literature of definition artistic autobiography as individual genre and its differentiation from other genres of memoirs are analyzed. A range of unsolved problems in this sphere is defined.

Key words: autobiography, genre, memoirs, definition, term.

Представлена розвідка є продовженням нашої роботи над проблемою сучасної літературознавчої термінології [1: 7–26], що, як відомо, почала формуватися ще в німецькій романтичній критиці. Попри активну роботу в цьому напрямку сучасних українських дослідників (Н. Астрахан, О. Галич, Т. Волкова, Л. Оляндер, С. Філоненко, Б. Шалагінов, О. Чирков, А. Цяпа), ще й сьогодні трапляються певні труднощі при вживанні окремих літературознавчих термінів, оскільки використовувана термінологія є ще інколи умовною та не завжди стабільною. **Актуальність** пропонованої статті визначається

необхідністю розробки чітких жанрових критеріїв художньої автобіографії та мемуарів, встановлення структурно-композиційних ознак їх класифікації, а також впорядкування термінологічного апарату спогадового письма. **Метою** статті є систематизація та узагальнення широко використовуваних у науковому обігу визначень художньої автобіографії та мемуарів, а також жанрових критеріїв класифікації “літератури факту”. **Предметом** нашого дослідження є термінологічний апарат, яким найактивніше послуговуються у своїх розвідках сучасні дослідники спогадової літератури.

Насамперед підкреслимо, що основними вимогами до терміна є його однозначність і систематичність. Термін повинен позначати лише одне поняття й відображати об’єктивні зв’язки, які існують між відповідними поняттями, по крайній мірі, не спотворювати та не заперечувати їх (детальніше про основні вимоги до термінів див.: [2: 12–13]). Але в літературознавстві термін дуже рідко має лише одне значення. Згаданий факт пояснюється тим, що літературознавча наука базується на швидкоплинному, мінливому мистецтві слова. Кожен має право надавати перевагу певному змістовому наповненню терміна, залежно від системи координат існування літературознавця [3: 36–38].

Сучасна українська літературознавча наука характеризується термінологічною нестабільністю основних понять, зокрема мемуарно-автобіографічної літератури. Робота з численними фаховими джерелами дає нам підставу говорити про велику кількість подібних, а інколи й дещо суперечливих дефініцій самого жанру художньої автобіографії. Зокрема певні відмінності у пропонованих визначеннях зустрічаємо в літературознавчих енциклопедичних виданнях різних років, оскільки літературознавча наука на сьогодні ще не виробила чітких критеріїв єдиного розуміння художньої автобіографії як окремого літературного жанру. Здійснений нами огляд довідкової літератури демонструє, що наявні визначення автобіографії не є чіткими, а це суперечить поняттю терміна та є причиною непорозумінь, викликаних різними його тлумаченнями. Проте головний мотив створення художньої автобіографії найчастіше вбачається не в збереженні інформації для наступних поколінь, а в особистому авторському самовираженні. З метою унаочнення сказаного вище звернемося до популярних літературознавчих довідкових джерел.

Українська літературна енциклопедія подає наступне визначення художньої автобіографії: “Автобіографія — літературний жанр;

твір, темою якого є життя самого автора” [4: 21]. Щоденник і мемуари визначені в цьому джерелі як окремі літературні форми, до яких зараховують також листи, дорожні записки, сповідь. В українській літературознавчій енциклопедії автобіографія представлена вже літературно-документальним жанром, а мемуари, спогади, щоденники, епістолярна спадщина — близькими до нього жанрами [5: 19]. Саме цей момент, на наш погляд, виглядає дещо дискусійним. Відомий італійський філософ Б. Кроче (1866–1952) наголошував, що в літературі немає і не може бути жанрів, оскільки і задум, і сам твір народжуються у процесі творчості, а там переважає підсвідоме, інтуїція [6]. Тим більше, що автобіографія завжди є власною версією пережитого, представленою у художній формі. Це реалізація людиною унікальної можливості жити в рефлексії, тобто пам’ятати, розуміти, конструювати власну історію, що не завжди вкладається у рамки конкретних жанрових критеріїв.

В інших розвідках згадані вище літературні форми виділені як окремі автобіографічні різновиди: розповідно-літописна автобіографія як така, сповідь, щоденник, епістолярне зізнання, автопортрет [7: 52], а сповідь, апологія, спогад — як жанрово-структурні різновиди автобіографії [7: 53]. До щоденника в українському літературознавстві існує підхід як до одного з нестандартних наративних еґо-документів, які сприяють не стільки простому відтворенню минулого, скільки відображають відчуття реалій, сприяють розумінню атмосфери подій. Реалії в них виринають вибірково, суголосно настрою автора [8: 145]. Активно використовувані сьогодні українськими дослідниками формулювання “автентична автобіографія”, “фіктивна та ігрова автобіографія” свідчать про різносторонність підходу до заявленої проблематики. А словосполучення “колективна автобіографія” дає підставу говорити про можливість зображення з допомогою окремих автобіографій долі цілого покоління. Сьогодні в українському літературознавстві заявлена можливість входження на термінологічному рівні в науковий обіг понять “психопортрету” та “психобіографії”, що яскраво свідчить про особливу роль психологічних наук при вивченні спогадової літератури.

Виходячи з факту доцільності мультидисциплінарного вивчення жанру художньої автобіографії, підкреслимо, що кожна з гуманітарних наук (філософія, історія, психологія, культурологія, соціологія) по-своєму класифікує автобіографічні тексти, пропонує свої дефініції та виділяє основні жанрові риси художньої автобіографії. У ре-

зультаті взаємопроникнення літературних жанрів і різноманітних літературних форм стає важко провести між ними чітку межу. Яскравим прикладом цього факту слугує розмежування автобіографії — розповіді, як правило, про себе та мемуарів — розповіді, в основному, про життя інших людей. Саме тому в літературознавчих дослідженнях (українських і зарубіжних) часто зустрічаємо парні формулювання “мемуарно-автобіографічний жанр”, “мемуарно-автобіографічна література”, “мемуарно-автобіографічне письмо”, “біографічно-мемуарна література” і “мемуарно-автобіографічний дискурс”. Такі складні терміни, на нашу думку, є досить вдалими, оскільки людина завжди знаходиться в оточенні інших людей. У спогадах про себе автобіограф завжди включає розповіді про інших людей (зумисно чи мимоволі), з якими йому довелося зустрітися на життєвому шляху. Поряд із тим, мемуари завжди неодмінно пов’язані з особистим життям мемуариста, його власними почуттями, переживаннями, баченням та оцінками пережитого. Відомий французький дослідник проблем художньої автобіографії Ф. Лежен, відповідаючи заперечно на своє ж запитання про можливість існування автобіографій, де б автор говорив тільки про себе, образно підкреслює: “Мы всегда так или иначе втягиваем в наши истории других. Близких. Тех, кто поверяет нам свои тайны. От кого скрываем наши... Не бывает частной жизни без стен” [9: 115].

Межа між автобіографією та мемуарами, які здатні до органічного перевтілення, абсолютною буває дуже рідко. Цей факт викликає появу в літературознавчих дослідженнях формулювань “автобіографічна домінанта” та “мемуарна домінанта” того чи іншого художнього твору. Всі мемуари можна класифікувати на певні групи чи типи. Незважаючи на різні дефініції, ці класифікації, по суті, виявляються дуже подібними між собою. Досить поширеним в українському літературознавстві є поділ мемуарів на об’єктні та суб’єктні. У трактуванні І. Михайлина, наприклад, об’єктні мемуари — це спогади про інших людей та змалювання епічних картин життя. У суб’єктних мемуарах автор згадує про себе. Як пише дослідник, “іншими словами — це автобіографія. Коли автобіографія досягає розмірів книжки, маємо справу з автобіографічним романом” [10]. На думку О. Галича, який також підтримує поділ мемуарів на об’єктні та суб’єктні, мета й зміст об’єктних мемуарів полягає у відтворенні об’єкта авторської уваги. Такими об’єктами можуть виступати час, події, конкретні ситуації. У суб’єктних мемуарах домінує спрямування автора на суб’єкт розпо-

віді. Але об'єктність і суб'єктність можуть поєднуватися, що призводить до виникнення проміжного типу мемуарів. І об'єктні, і суб'єктні мемуари мають власну відпрацьовану жанрову систему [11: 57].

Близьким до попереднього виглядає поділ мемуарів на історичні та автобіографічні. В історичних мемуарах постать автора дещо відходить на другий план, функція його полягає лише в передачі пережитої ним інформації. У центр автобіографічних мемуарів виведено становлення особистості автора, історичні події при цьому згадуються лише стосовно самого автора. Не сприяють чіткому розмежуванню аналізованих вище літературознавчих понять такі визначення, у яких одне поняття подається через інше: “Мемуари — твір, в якому автор розповідає про події особистого і суспільного життя ... найчастіше це щоденники, спогади, автобіографії та записки” [12: 769]. Російські джерелознавці представляють мемуари-автобіографії та мемуари-сучасні історії як два відмінні за своїми первісними соціальними функціями види джерел. Мемуари-сучасні історії виступають особливим видом джерела особистого походження, мета якого полягає у фіксації суспільно-значимих подій для передачі їх в еволюційній цілісності [13].

Новітні українські дослідження мемуаристики відзначені цікавим підходом до тлумачення самого терміна. На думку А. Цяпи, сьогодні терміном “мемуари” “...охрещують усе написане, засноване на спогаді та перманентній увазі до оточення і громадської діяльності, як також і все, що автор не спромігся назвати якимось інакше” [14: 130]. О. Галич, розглядаючи мемуари та спогади як синонімічні терміни, представляє мемуари як метажанрове утворення, “...що складається із великої розгалуженої системи жанрів, починаючи від роману й повісті та кінчаючи щоденниками, листами, і навіть некрологами” [11: 193]. У кожному разі мемуари мають усі шанси стати картиною епохи, серйозною, суб'єктивно акцентованою формою створення історії. Щодо долі особистого в мемуарному зображенні, слід наголосити, що мемуари охоплюють, як правило, лише дорослу публічну діяльність людини.

Важливим моментом дослідження мемуарно-автобіографічного жанру є чітка дефініція автобіографізму художньої творчості, явища дуже близького, але не ідентичного художній автобіографії. Автобіографізм як літературний прийом представляє собою ехо жанру автобіографії. Він проявляється у текстах, які не є автобіографіями, не писалися і не сприймалися як автобіографії. Автобіографізм виникає як суб'єктивна форма відчуження особистості митця, під якою розуміємо

занурення у самоаналіз і пошук власної ідентичності. Така форма відчуження спричинює використання письменником фактів реального життя як матеріалу для творення художньої дійсності. Особливо підкреслимо, що автобіографізм не прив'язаний до конкретного жанру, він може проявлятися у будь-якому тексті художньої літератури.

Мемуари представлені як одна з форм автобіографізму. Суттєвою рисою мемуарів є те, що вони передбачають документальну послідовність викладу та суворе дотримання лінійності часу. Як зауважує С. Матвієнко, у літературній практиці ХХ століття автобіографізм став однією з її центральних рис, що є характерно для всіх літератур [15: 87]. Проведена на сторінках російського журналу “Вопросы литературы” активна дискусія про мемуари свідчить про неабияке зростання інтересу і читачів, і літературознавців до мемуарної літератури на сьогоднішньому етапі [16: 3–43], яка зараз розглядається як одне з найважливіших джерел вивчення літературного процесу, що одночасно виступає самооцінкою та образною формою відтворення життєвих подій, фактів, деталей, рис характеру та творчої реальності багатьох митців [3: 188]. Слід однак констатувати, що сьгодні мемуаристика піддається різним змінам, що приводить до розмивання класичного канону жанру мемуарів, основними ознаками якого прийнято вважати документальну достовірність та часову дистанцію. Сучасна мемуаристика все більше віддає перевагу проникливому розумінню минулого над його простим пригадуванням.

Поряд із згаданим вище, у сучасних літературознавчих джерелах зустрічаємо поділ художніх автобіографій на екстравертивні та інтровертивні. Основна відмінність між ними полягає у тому, що інтровертивна автобіографія акцентує основну увагу на постаті її автора, екстравертивна автобіографія робить основний акцент на оточенні, в якому реалізується постать автора [17: 19]. Така класифікація, на наш погляд, тісно перегукується із представленим вище розмежуванням власне автобіографії та мемуарів, які різняться між собою різним рівнем наявності в них історіографічних і суб'єктивних засад. Не викликає сумнівів той факт, що спільним моментом для автобіографії та мемуарів є закладена в їхній основі категорія пам'яті, яка тісно пов'язана з авторською індивідуальністю. На особливу увагу, на нашу думку, заслуговує нетиповий для українського літературознавства, але вже заявлений у російській науці підхід до автобіографії як до мемуарів із особистою домінантою [18: 4]. Основним способом зображення подій у мемуарах виступає спогад, який в автобіографії

виявляється одним із багатьох способів зображення подій у рамках певного сюжету, доповнюючись художнім вимислом та емоційно-чуттєвим відображенням реальності. Пам'ять, включаючи в себе різні спогади, є визначальним елементом художнього світу автобіографіа, багатофункціональним прийомом його поетики. При жанровому розмежуванні мемуарів і художньої автобіографії визначальними є категорії часу та простору. Автобіографія, як відомо, виходить за рамки біографічного та історичного часу й простору, або ж, навпаки, звужує їх до меж конкретного життєвого періоду.

Автобіографію традиційно розглядають як окремий літературний жанр з довільним співвідношенням його художніх і документальних елементів. Цей залежний від симпатій та антипатій автора жанр посідає проміжне місце між історичним повідомленням і художнім твором. Проте реалізація автобіографії у різних жанрових формах (роман, повість, оповідання, нарис) дає можливість назвати її складним наджанровим утворенням, що включає в себе тексти різного гатунку та різного ідейно-естетичного спрямування. Як свідчать наукові джерела, в сучасному літературознавстві триває ще далека до свого завершення дискусія стосовно термінів, що позначають основні поняття мемуарно-автобіографічного жанру. Мемуарно-автобіографічна література передбачає існування великої кількості різних форм, кожна з яких має свою розповідну структуру. Слід визнати, що в реальному процесі читання згадувані вище поняття важко піддаються чіткому розмежуванню. Але для теоретичного осмислення проблем мемуарно-автобіографічного жанру, що яскраво проявляється на сучасному етапі розвитку української літературознавчої науки, необхідно чітко з'ясувати зміст відповідних термінологічних утворень. Звернення до проблематики термінів, заглиблення в їхній смисл допомагає краще осягнути специфіку автобіографічної творчості, визначити її основні риси, а також пізнати феномен мемуарно-автобіографічного жанру як невід'ємної складової сучасного літературного процесу.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Шевців Г. М. Літературний дискурс : історія й основні теоретичні позиції / Г. М. Шевців // Літературознавчі та лінгвістичні студії / [загальна ред. Н. Лисенко та Р. Мниха]. — Дрогобич : Коло, 2006. — С. 7–26.
2. Д'яков А. С. Основи термінотворення : Семантичний та соціолінгвістичний аспекти: [Монографія] / Д'яков А. С., Кияк Т. Р., Куделько З. Б. — К. : Вид. дім "KM ACADEMIA", 2000. — 218 с.

3. Чирков О. С. Терміни в часі : змінюваність сутності / О. С. Чирков // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2006. — № 26. — С. 36–188.
4. Українська літературна енциклопедія / Під ред. І. О. Дзверіна. — К. : Головна редакція Української Радянської Енциклопедії ім. М. П. Бажана, 1988. — Т. 1. — 536 с.
5. Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / [автор-укладач Ю. І. Ковалів]. — К. : Видавничий центр “Академія”, 2007. — 608 с. (Енциклопедія ерудита).
6. Кроче Б. Эстетика как наука о выражении и как общая лингвистика / Кроче Б. — М. : Интрада, 2000. — 171 с.
7. Грабович Г. Символічна автобіографія у Міцкевича і Шевченка / Г. Грабович // Шевченко, якого не знаємо. — К. : Критика, 2000. — С. 52–53.
8. Коляструк О. А. Документи особового походження як джерело з історії повсякденності / О. А. Коляструк // Український історичний журнал. — 2008. — № 2. — С. 145–153.
9. Лежён Ф. В защиту автобиографии. Эссе разных лет. / Филипп Лежён ; [пер. с фр. Б. Дубина] // Иностранная литература. — 2000. — № 4. — С. 108–121.
10. Михайлин І. Л. Передмова до роману Петра Василенка “Поле бою” [Електронний ресурс]. — Режим доступу до тексту: http://www.philology.univer.kharkov.ua/kathedras_files/journal_files/vykladacka/mykhailyn.files/publikacii/Mykhailin_1.htm.
11. Галич О. А. Мемуари : масова чи елітарна література? / О. А. Галич // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. / Відп. ред. В. А. Зарва. — К. ; Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. — Вип. XII : лінгвістика і літературознавство. — С. 57–199.
12. Універсальний словник енциклопедія / гол. ред. ради чл.-кор. НАНУ М. Попович. — 3-тє вид., доп. — К. : Всеуито, Новий Друк, 20003. — 1414 с.
13. Источниковедение : Теория. История. Метод. источники российской истории : учеб. пособие / И. Н. Данилевский, В. В. Кабанов, О. М. Медушевская, М. Ф. Румянцева. — М. : Российск. гос. гуманит. ун-т, 2000. — 472 с.
14. Цяпа А. Г. Термінологічна парадигма автобіографічного жанру / А. Г. Цяпа // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. — 2006. — № 26. — С. 129–132.
15. Матвієнко С. Г. Бруно Шульц та Франц Кафка на тлі настроїв “безрунтарства” / С. Г. Матвієнко // Наукові записки. Том 19. Філологічні науки / Національний університет “Кієво-Могилянська академія”. — К. : Стилос, 2001. — 87–91.
16. “Круглый стол” : Мемуары на сломе эпох // Вопросы литературы. — 1999. — № 1. — С. 3–55; 2000. — № 1. — С. 3–43.
17. Гажа М. П. “Нас не зітруть із рубрик!” Іван Багряний у спогадах сучасників / М. П. Гажа // Вісник Харківського Національного університету імені В. Н. Каразіна. № 742. Серія філологія. Випуск 48. — Харків : Видавничий центр ХНУ ім. В. Н. Каразіна. — С. 188–196.
18. Алташина В. Д. Роман-мемуари во французской литературе XVIII века : генезис и поэтика : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.01.03 “Литературы народов стран зарубежья (европейская литература)” / В. Д. Алташина. — СПб., 2007. — 35 с.